

Miteinander Leben? Reformation und Konfession im Fürstbistum Osnabrück 1500 bis 1700, hrsg. Susanne Tauss, Ulrich Winzer, Münster–New York 2017, Waxmann Verlag (Kulturregion Osnabrück Band, Bd. 31), ss. 417

W szczególnym czasie 2017 r. – obfitującym w odniesienia do jubileuszu pięćsetlecia reformacji – nakładem wydawnictwa Waxmann Verlag ukazał się po obu stronach Atlantyku tom studiów poświęconych wyznaniowym konsekwencjom tego ruchu w specyficznym obszarze wczesnonowożytnej Rzeszy: księstwie duchownym Osnabrück, obecnie części landu Dolna Saksonia. Biskupstwo Osnabrück w epoce nowożytnej było areną ważnych wydarzeń, konfliktów i kompromisów wyznaniowych, stanowiących pokłosie wystąpienia Marcina Lutera z 1517 r. Zawarta tuż po wojnie trzydziestoletniej *Capitulatio perpetua Osnabrugensis* normowała współzycie na tym terenie ewangelików i katolików oraz zaprowadzała zasadę tzw. alternatywnej sukcesji: dominium na przemian zarządzali katolicy i ewangelicy biskupi (w tym drugim przypadku władcy sąsiedniego księstwa brunszwicko-lüneburskiego). Już tylko ten fakt, swego rodzaju eksperyment, generował szereg nietypowych rozwiązań w międzywyznaniowych relacjach. Problemom tym poświęcono omawiany tom, opublikowany pod zmiennym tytułem głównym *Miteinander Leben?*

Recenzowana praca to rezultat konferencji naukowej zorganizowanej w Osnabrück w marcu 2016 r., m.in. staraniem Landschaftsverband Osnabrücker Land e. V., ale też wielu innych naukowych, kulturalnych i samorządowych instytucji z obszaru północnych Niemiec. Zawiera ogółem, oprócz pięciu wystąpień o charakterze słów wstępnych oraz wprowadzenia redaktorów tomu, szesnaście artykułów – studiów i analiz na temat współzycia, rywalizacji oraz konfrontacji katolików i ewangelików we wskazanym w podtytule pracy okresie. Całość uzupełniają: zbiorcze zestawienie źródeł i literatury, indeks osobowy oraz wykaz instytucji/źródeł dla zaprezentowanych na s. 129–184 tomu 56 reprodukcji, map, planów, rycin z wizerunkami ważnych historycznych postaci oraz wymienionych w tekstach miejscowości, dokumentów.

Odpowiedzialni za redakcję tomu Susanne Tauss i Ulrich Winzer we wprowadzeniu nakreślili ideę przewodnią konferencji i edycji przedstawionych na niej referatów. Zamiarem badaczy było ukazanie całej złożoności wytworzonych w warunkach wyznaniowej symultaniczności postaw, od akceptacji nowych stosunków po bierny, a nawet i czynny opór, charakterystyczny zresztą dla obu stron wyznaniowej barykady. Reformacja występowała w konfrontacji z kontrreformacją, reforma Kościoła z budową nowej, luteranckiej konfesji, nie bez – śladowego jednak – udziału trzeciego wielkiego wyznaniowego „gracza” na tym obszarze, kalwinistów. Ta różnorodność postaw była charakterystyczna nie tylko dla niższych warstw

społeczeństwa, ale także – a może nawet przede wszystkim – dla elit i warstw rządzących, linia formalnych i nieformalnych podziałów przebiegała zaś przez grupy społeczne i pojedyncze rodziny. Wspomniana wyżej *Capitulatio perpetua Osnabrugensis* z 1650 r. miała prowadzić do wyciszenia sporów i ustalenia zasad koegzystencji, w praktyce jednak nadal w mieszanym wyznaniowo środowisku dochodziło do sytuacji konfliktowych, które zasadnym czyniły tytułowe pytanie – „żyć razem?” W rezultacie eksperyment prowadził jednak do wypracowania postaw wzajemnej tolerancji i taka też jest konkluzja większości umieszczonych w tomie studiów.

Szesnaście zebranych w tomie opracowań reprezentuje różne dyscypliny nauki, przede wszystkim teologię, historię, historię sztuki, kulturoznawstwo. Nadano im układ problemowo-chronologiczny, w ten sposób stopniowo wprowadzając czytelników w całą złożoność sytuacji wyznaniowej dominium. Jasno rysuje się przy tym podział na dwie części tematyczne. Pierwsza ma charakter ogólny – dotyczy zagadnienia władzy w księstwie/dominium i jej stosunku do religijnych przemian epoki. Druga zaś – oddzielona od pierwszej zbiorem reprodukcji – to opracowania bardziej szczegółowe, dotyczące charakterystycznych dla współżycia (rywalizacji) obu wyznań kwestii spornych i koniecznych do przewyciężenia problemów.

Tom otwiera artykuł Volkera Leppina, teologa i historyka Kościoła z Uniwersytetu w Tybindze, pod znamienym tytułem „Den anderen aushalten. Bikonfessionalität als Problem in Spätmittelalter und Früher Neuzeit” (s. 23–48). Rozważania Autora skoncentrowały się na trudnym do zaakceptowania dla ludzi przełomu epoki średniowiecza i nowożytności problemie wyznaniowej różnorodności. Idealne państwo według Tomasza z Akwinu było ściśle podporządkowane sferze religii i jednolite wyznaniowo, jednak już Marsyliusz z Padwy w XIV w. ujmował to nieco inaczej, uznając, że cesarz – „minister Boga” – staje się z woli ludu kimś nadrzędnym, prawdziwym suwerenem zarządzającym również sprawami wiary na podległym terytorium. Pogląd ten nabrał nowego znaczenia wraz z pojawieniem się reformacji. Według Marcina Lutera rolę nowego obrońcy wiary i zwierzchnika Kościoła – niejako w opozycji do cesarza – przejmował władca terytorialny. W praktyce prowadziło to do trudnej początkowo do zaakceptowania dwuwyznaniowości, zrealizowanej z jednej strony przez „wzajemne wykluczenie”, z drugiej zaś – „wymuszoną integrację”. Sytuacja tego rodzaju była charakterystyczna dla niektórych wolnych miast Rzeszy i stała się również udziałem księstwa Osnabrück, zwłaszcza po uchwaleniu *Capitulatio perpetua Osnabrugensis*.

W drugim z artykułów, pt. „Reform vor der Reformation. Devotio moderna und kirchliche Reformbewegung im Bistum Osnabrück” (s. 49–64) Karsten Igel z Uniwersytetu w Münster zaprezentował podejmowane przed 1500 r. próby reformowania życia zakonnego w dominium Osnabrück, m.in. na przykładzie domu beginek z Dumstörping oraz szerzących wówczas w stolicy księstwa „nową pobożność” Braci Wspólnego Życia. Zarówno

oni, jak i wspomniane wyżej beginki natrafili na opór ze strony rady i próby ograniczenia działalności w mieście. Inni z propagatorów *devotio moderna*, tzw. bracia krzyżowi (Kreutzbrüder) z Osterbergu, mieli swój udział w reformowaniu miejscowych klasztorów i konwentów zakonnych, zwłaszcza żeńskich. Podobną rolę spełniał również klasztor augustianów w Osnabrück.

Reprezentujący dziedzinę teologii historycznej Martin H. Jung z Uniwersytetu w Osnabrück opublikował obszerny tekst pt. „Gerhard Hecker und die Anfänge der Reformation in Osnabrück” (s. 65–98), poświęcony augustianinowi uchodzącemu za jednego z pierwszych propagatorów reformacji na tym terenie. Zweryfikowanie tej tezy z powodu zaginięcia podczas minionej wojny istotnych dla tematu materiałów źródłowych jest obecnie wysoce utrudnione. Jung przeszedł i przeanalizował wiele źródeł i materiałów pośrednich odnoszących się do epoki Heckera. Staranna rekonstrukcja kariery zakonnika wykazała, że mógł on po wielokroć spotkać się osobiście z Marcinem Lutrem i był, jak dziesiątki innych współbraci reformatora z Wittenbergi, aktywnym budowniczym nowej konfesji nie tylko w Osnabrück, ale i w innych ośrodkach Dolnej Saksonii.

Specjalistka z zakresu historii kultury epoki nowożytnej, Siegrid Westphal, badaczka reprezentująca tę samą co Jung uczelnię, skupiła się natomiast w artykule pt. „Konfessionelle Indifferenz oder politische Strategie? Die Osnabrücker Fürstbischöfe in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts” (s. 99–110) na polityce wyznaniowej rządców księstwa Osnabrück z drugiej połowy XVI i początku XVII w. Z duchownych władców dominium jedynie rządzący w latach 1553–1574 Johann von Hoya uchodził za gorliwego katolika. Pozostali książęta-biskupi tego czasu wywodzili się ze znakomitych rodów północno-zachodnich Niemiec, często w przeszłości sięgających po to władztwo i kojarzonych już z protestantyzmem. Dominium, które za panowania biskupa Franza von Waldecka uległo luteranizacji, zachowało jednak częściowo katolickie oblicze. Luterkańscy książęta-biskupi nie angażowali się zbyt mocno we wspieranie nowej konfesji, choć nie bronili też słabnącego katolicyzmu. Ich „religijna obojętność” była zatem rodzajem politycznego pragmatyzmu, pozwalającego na umacnianie wpływów w księstwie i lawirowanie pomiędzy obu stronami wyznaniowego sporu. Wytworzyła się w ten sposób zdaniem Autorki „trzecia droga”, w ramach której możliwa była jednocześnie promowana przez kapitułę z Osnabrück „pełzająca rekatolizacja” (*schleichender Rekatholisierung*) oraz instytucjonalne zabezpieczenie pozycji luteranizmu, którego najwyższą formą stała się w przyszłości *Capitulatio perpetua Osnabrugensis*.

Uzupełnieniem dla powyższego artykułu jest tekst reprezentującego tę samą instytucję i przestrzeń badawczą Volkera Arnkego, pt. „Konfession und Politik. Die Dynastiepolitik des Hauses Braunschweig-Lüneburg und das Hochstift Osnabrück 1716–1760” (s. 111–125). Dominium Osnabrück stało się bowiem w XVIII w. przestrzenią ciekawej rozgrywki politycznej pomiędzy protestancką dynastią Welfów (z której wywodzili się

również elektorzy Hanoweru i królowie Wielkiej Brytanii) a katolicką dynastią bawarskich Wittelsbachów.

Drugą z części tomu, poświęconą organizacji i strukturom życia kościelnego i religijnego w księstwie Osnabrück, otwiera artykuł Christiana Hoffmanna, z hanowerskiego oddziału Niedersächsisches Landesarchiv, zatytułowany „Konfessioneller Pragmatismus – religiöse Überzeugung – Familienraison. Das Osnabrücker Domkapitel und seine Kanoniker im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung” (s. 185–198). Jest to studium postaw religijnych, ale także familijnej polityki dotyczącej obsady kapituły z Osnabrück, jednej z kilku w ówczesnej Rzeszy, które na skutek polityczno-prawnych kompromisów po reformacji uzyskały charakter mieszany, dwuwyznaniowy. Praktykowany już w średniowieczu zwyczaj szukania w kanonikacie godnego uposażenia dla młodszych członków miejscowych rodów szlacheckich kontynuowano z powodzeniem także wówczas, gdy niektóre z tych rodów przeszły na luteranizm. Kapituła przeszła zatem kilkustopniową ewolucję, od tradycyjnie katolickiej przez indyferentną religijnie, po fazę luteranizacji w początku XVII w., by podczas wojny trzydziestoletniej zostać pod przymusem wymienioną na katolicką. Ostatecznie wyznaniowy podział tego gremium ze wskazaniem na katolicyzm (tylko 3 z 26 członków kapituły było ewangelikami) zagwarantowała dopiero *Capitulatio perpetua Osnabrugensis*.

Artykuł Olgi Weckenbrock, badaczki z Osnabrück, zatytułowany „Von Interessen und Pflichten. Der Osnabrücker Adel und das Kirchenpatronat im Reformationszeitalter” (s. 199–212), to prezentacja roli, jaką niższa szlachta odegrała w dziejach reformacji na tym terenie, egzekwując przynależne jej w dobrach ziemskich prawo patronatu kościelnego. Niektóre z parafii w dominium mogły się dzięki temu obronić przed przymusową rekatolizacją w dobie odnoszącej coraz większe sukcesy kontrreformacji.

Gerd Steinwascher, profesor z oldenburskiego oddziału Niedersächsisches Landesarchiv, w artykule „Konfessioneller Wildwuchs oder Normalität eines religiösen Alltags? Kirchliches Leben auf dem Land im Hochstift Osnabrück in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts” (s. 213–226) przeanalizował m.in. wizytację kościelną przeprowadzoną w 1625 r. w diecezji Osnabrück przez jej generalnego wikariusza, Alberta Luceniusa. Celem obserwacji była ocena temperatury życia religijnego oraz stopnia realizacji reform trydenckich w dominium u progu przyspieszonej wypadkami wojny trzydziestoletniej rekatolizacji. Wizytacja wykazała ogromne braki w morale księży, nieznanomość rytów, ceremoniałów i zasad kultu, paraliż kościelnego sądownictwa i niedomaganie szkół, poza tym szereg innych nadużyć i niedociągnięć. W gruncie rzeczy była świadectwem wytworzenia się w tym czasie na badanym obszarze jakiejś formy pośredniej (autor określił ją mianem „mixti”) pomiędzy luteranizmem a katolicyzmem.

Renate Oldermann z Bremy w artykule pt. „Der Prozess der Konfessionalisierung, seine Folgen für das Stift Börstel sowie weitere Klöster und Stifte

im Osnabrücker Land” (s. 227–241), omówiła wpływ luterańskiej i katolickiej konfesjonalizacji w dominium Osnabrück na znajdujące się na tym terenie klasztory, zwłaszcza te, dla których fundatorem i patronem/panem zwierzchnim był książę-biskup, władca terytorialny. Część z tych klasztorów uległa sekularyzacji, część pozostała w strukturach Kościoła rzymskokatolickiego. Za każdym razem ingerencja władcy terytorialnego miała istotne znaczenie dla realizacji każdej z tych opcji. Badaczka szeroko omówiła przypadek cysterskiego żeńskiego klasztoru w Börstel, który jako jedyny w całym dominium stał się klasztorem ewangelickim, rekrutującym miejscowe lutranki oraz prowadzącym kult i posługę na sposób protestancki, i utrzymał ten status także po 1650 r., na mocy *Capitulatio perpetua Osnabrugensis*.

Zagadnieniami szkolnictwa okresu poreformacyjnego w księstwie Osnabrück zajęła się Monika Fiegert, reprezentująca Wydział Edukacji i Kulturoznawstwa na tamtejszym uniwersytecie. W tekście „...die allerbesten Schulen, beide für Knaben und Maidlein an allen Orten aufzurichten...« – Luther, die Reformation und das Schulwesen im Hochstift Osnabrück” (s. 243–261) przedstawiła założenia luterańskiego wzorca edukacji, stawiającego m.in. na maksymalnie szeroką powszechność kształcenia (i to dla obu płci), a następnie omówiła ich wpływ na regulacje prawne w zakresie szkolnictwa zaprowadzone w dominium, od ordynacji kościelnej z 1543 r. dla miasta Osnabrück po pierwszą ordynację szkolną dla całego dominium z 1693 r., która – co istotne – obejmowała swoimi postanowieniami oba wyznania. W ramach stale rozbudowanej sfery edukacji powstawały zarówno szkoły średnie („wyższe”), jak i sieć szkół elementarnych, te pierwsze jednak tylko dla chłopców. Część szkół miewała okresowo charakter symultaniczny, jednak każde z wyznań budowało własny system kształcenia, a luteranie znaleźli się w okresie wojny trzydziestoletniej pod presją kontrreformacji. Dopiero więc *Capitulatio perpetua Osnabrugensis* ugruntowała istnienie, ale i rozdzielnosc obu tych szkolnych struktur. Co jednak ciekawe, katolickie szkolnictwo przejmowało w praktyce niektóre z luterańskich wzorców kształcenia.

Artykuł Herberta Schuckmanna pt. „Zwei Konfessionen unter einem Dach. Das Badberger Simultaneum” (s. 263–275) dotyczy interesującego przypadku parafii w Badbergen, wprawdzie w większości zamieszkałej przez luterańców, jednak z pewną grupą ludności katolickiej. *Capitulatio perpetua Osnabrugensis* z 1650 r. określiła dokładnie sposób symultanicznego wykorzystywania kościoła, cementarza, majątku, wyposażenia, słowem wszystkich elementów składowych sprawnej posługi duszpasterskiej. Mimo bardzo drobiazgowo zdefiniowanych zasad wyznaniowej koegzystencji nie udało się jednak uniknąć kwestii spornych, wynikających z różnic we wrażliwości religijnej wiernych. Dopiero w XIX stuleciu można mówić o pewnej współpracy i w miarę przyjaznych relacjach pomiędzy duchownymi obu wyznań.

Reprezentujący Instytut Historii Sztuki Uniwersytetu w Osnabrück Klaus Niehr przedstawił w artykule „Geschenkt. Ein Ereignis aus dem Jahre 1662

und seine konfessionsgeschichtliche Bedeutung” (s. 277–289) okoliczności i kontekst wyznaniowy przekazania klasztorowi benedyktynek w Gertrudenbergu nowej nastawy ołtarzowej przez kapitułę katedralną z Osnabrück. Retabulum to, подарowane mniszkom w 1662 r., przez kolejne ponad pół wieku służyło m.in. do prezentowania zgromadzonych w opactwie relikwii.

Artykuł Inken Schmidt-Voges z Uniwersytetu w Marburgu, zaangażowanej w badania nad kulturą materialną i historią społeczną, opublikowano pt. „Haus und Haushalt zwischen Gesellschaft, Obrigkeit und Konfession. Forschungsperspektiven auf ein spannungsreiches Feld und Beispiel frühneuzeitlichen Osnabrück” (s. 291–301). Na przykładzie omawianego dominium Autorka snuje ogólną refleksję nad perspektywami badań nad nowożytnym społeczeństwem patriarchalnym: domem, rodziną i gospodarstwem domowym w trzech ujęciach – sąsiedzkich więzi społecznych, zwierzchności w rodzinie i preferowanym wyznania.

Hermann Queckenstedt, dyrektor muzeum diecezjalnego w Osnabrück, zamieścił artykuł pt. „»Alfanzerey« oder seligmachendes »Wunder-Werck«? Wallfahrten und Prozessionen im Spannungsfeld konfessioneller Konkurrenz im Hochstift Osnabrück” (s. 303–327), w którym wybrzmiał problem katolickich pielgrzymek i procesji w przestrzeni publicznej i ich postrzeganie przez luteranów. Bardzo typowe dla religijności średniowiecza tego rodzaju formy zbiorowej pobożności zostały zakwestionowane przez zwolenników reformacji i zepchnięte na margines życia religijnego. Upomniła się o nie w okresie wojny trzydziestoletniej wojująca kontrreformacja, a ramy prawne przywróciła *Capitulatio perpetua Osnabrugensis*. Przywołany w tytule artykułu anonimowy paszkwil o antypielgrzymkowej wymowie dokumentował rosnącą popularność tego rodzaju ludowej pobożności już w drugiej połowie XVII stulecia.

Artykuł Sabine Reichert, badaczki z Uniwersytetu w Ratyzbonie, pt. „Für immer und ewig? Eine mittelalterliche Stiftung im konfessionellen Zeitalter” (s. 329–342) odnosi się do problemu pobożnych fundacji, które wraz z luterzańską krytyką i odrzuceniem praktyki odpustowej utraciły rację bytu dla sporej części mieszkańców dominium Osnabrück. Niektóre z nich – jak omówiona przez Reichert fundacja z 1502 r. „urzędu szewskiego” – okazały się jednak zaskakująco trwałe, zwłaszcza wtedy, gdy odwoływały się np. do pamięci o zmarłych członkach cechów.

Na koniec tomu zamieszczono artykuł napisany przez grupę studentek-seminarzystek profesor Siegrid Westphal z Uniwersytetu w Osnabrück (Kathleen Burrey, Nadeshda Domke, Manthana Grosse Harmann-Hölscher, Karina Landwehr), pt. „Konfessionelle Erinnerungskultur in der Stadt Osnabrück im 18. und 19. Jahrhundert” (s. 343–359), dokumentujący konfesyjną kulturę pamięci w stolicy dawnego księstwa/dominium, m.in. jubileusze reformacji oraz tysiąclecie chrztu miasta i okolicy (obchodzone w 1772 r.).

W efekcie powstał interesujący tom studiów nad jednym z ciekawszych pod względem kulturowym obszarów Rzeszy. Wyjątkowość przypadku

księstwa/dominium Osnabrück jako modelowego dla porównań z niektórymi podzielonymi wyznaniowo miastami Rzeczypospolitej (zwłaszcza Gdańska) sygnalizowałem swego czasu w monografii dotyczącej mniejszościowej grupy katolickiej w mieście nad Motławą¹. Tezę tę z całą mocą podtrzymuję, a zaprezentowana powyżej praca zbiorowa tylko mnie w tym mniemaniu upewniła.

Sławomir Kościelak
Instytut Historii
Uniwersytetu Gdańskiego

¹ S. Kościelak, *Katolicy w protestanckim Gdańsku od drugiej połowy XVI do końca XVIII wieku*, Gdańsk 2012, s. 433–436.